

**В. Яременко, к. іст. н., доц.,
Хмельницький національний університет**

**"...ТА З ФАСТОВСЬКИМ ПОЛКОВНИКОМ
ГЕТЬМАНА ЄДНАЛИ"**

(Історіософський вислів Т. Шевченка
в історіографічному освітленні)

У статті з позицій історичної науки коментується один з історіософських аспектів Шевченкової поеми "Іржавець".

Ключові слова: Т. Шевченко, історіософія, Палій, "Іржавець".

В статье с позиций исторической науки комментируется один из историософических аспектов Шевченковой поэмы "Иржавець".

Ключевые слова: Т. Шевченко, историософия, Палий, "Иржавець".

One of the historiosophical aspects of Shevchenko's "Irzhavets" is commented in this article from the historical point of view.

Key words: T. Shevchenko, historiosophy, Paliy, "Irzhavets".

У другій половині 1847 року Тарас Шевченко пише в Орській фортеці поему "Іржавець". Вражає історіософська насиченість цього твору. "Високий ступінь художнього лаконізму та мисленневої концентрації, – відзначає Ю. Барабаш, – дозволив Шевченкові у рамках невеликого обсягом, усього лише сторядкового тексту й локальної фабули (врятування запорожцями чудотворної ікони Божої Матері) охопити огром доленосних історичних фактів та епізодів" [1, 24]. Дійсно, в поемі подано в образному і персоніфіковано-символічному вираженні історичний "огром": Полтавська битва й політична еміграція після неї, перше руйнування Запорозької Січі, використання українських козаків на будівельних роботах, політика царату в Україні з часів Петра I, повернення запорожців тощо. І не випадково саме на прикладі уривку з цієї поеми академік І. Дзюба демонструє, що деякі Шевченкові історіософські осягнення можна оцінити лише з позиції гіркого досвіду ХХ ст. Для цього він співставив думку письменника Василя Гроссмана про те, що "наднасьство тоталітарних систем виявилось здатним паралізувати на цілих континентах людський дух" зі словами про "оніміння" після "шведчини" в поемі "Іржавець" [3, 298]. Також у цьому творі на прикладі України чи не найвиразніше вказано на органічний зв'язок, що існує між тими

зовнішніми та внутрішніми чинниками, які породжують історичні трагедії народів. Внутрішні Ю. Барабаш називає інтранаціональними і не зовсім точно (бо не пов'язує із зовнішніми) формулює так: "традиційні українські негаразди – внутрішні чвари, розбрат, відступництво" [1, 24]. Візьмемо предметом розгляду один із них, означений вже на початку поеми в контексті того, що історики називають "Полтавською катастрофою" 1709 року:

*Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави.
А за ними й Гордієнко...
Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з фастовським полковником
Гетьмана єдали.*

Бачимо, що тут мовиться про одностайність та однозгідність намірів і дій народу, всіх його провідників. Але в наведеному зачині поеми, зважаючи на глибоку образність, антропонімну метафоричність тексту, він має кілька рівнів: загальний (єднання всього народу), становий (єднання передусім провідної верстви) і персональний – спільність помислів і дій гетьмана Івана Мазепи і білоцерківського (але резидував у Фастові) полковника, провідника чергової хвилі українського визвольного руху на Правобережжі кінця XVII – початку XVIII ст. Семена Палія (Гурка), за активної участі і при допомозі Запорозької Січі (дієслово зовнішньої дії – "єдали"). Виникає питання: висловлена автором історична альтернатива мала під собою реальний ґрунт і могла дати позитивний результат чи твердження про об'єднання Мазепи та Палія слід вважати лише історіософським тропом для декларування ідеї єдності українців взагалі? Для відповіді на нього варто звернутися до історичної науки.

Із тексту зрозуміло, що Т. Шевченко мав на увазі не єднання гетьмана і полковника безпосередньо в період Полтавської битви, бо знав, що в тій баталії обидва українські історичні персонажі вже не відігравали вирішальної ролі. Там, як і пише поет, "наробили слави" шведи з "Петром-сватом". Такий підхід цілком узгоджується з даними історіографії. І в ній послідовно простежуються зв'язки Палія і Мазепи з 1688 року й до арешту полковника (з подачі гетьмана) влітку 1704 року. "Протягом останнього десятиліття XVII ст. між Мазепою і Палієм велося постійне листування, майже щомісяця до Батурина і Фастова прибували посли обох берегів Дніпра. Це мало бути запорукою майбутнього об'єднання розділеної за міжнародними угодами України" [2] – констатують сучасні дослідники. А один із них, використовуючи мазепинський епістолярій за 1691–1700 роки, не виключає навіть того, що "Палій спільно з Мазепою обмірковував і намагався втілити в життя план прилучення до гетьманського регіменту правобережних земель" [10, 334]. Принаймні ще з праць Миколи Костомарова нам відомо, що обидва тодішні українські провідники, виходячи з уявлень та реалій своєї епохи, бачили об'єднану Україну під царським протекторатом [7, 127]. До речі, Іван Мазепа в одному з листів до царя писав, що Палій мав у Києві, "в нижнем городе и двор свой, который я, приохачивая его к вашей монаршей услуге, купил ему у ченцов межигорских за 400 золотых за свои собственные деньги" [9, 599]. Таким чином, для висловлення Т. Шевченком ідеї єднання Мазепи і Палія була певна підстава у формі наявної історичної практики їхніх зв'язків, але ці контакти за своїм характером і спрямуванням не вписуються в ситуацію спроби відриву від Москви в 1708–1709 роках. Тому єдність персонального рівня не може вважатися визначальною в наведеному уривку.

В 1694 році Семен Палій писав гетьманові Мазепі: "Я знайшов цей край пустинею і працював коло Фастова як коло свого господарства. Широкі поля засіялись збіжжям, число мешканців зросло, та не так із польської сторони, як із берегів Дніпра, з козацького краю та з Волощини; й церкви Божія побудував і прибрав на славу імені Божого" [4, 369]. Виступаючи в іпостасі організатора відродження козацького ладу на Правобережжі і одночасно провідника широкого етносоціального протесту (з 1700 року), Семен Палій уособлював ті соціальні шари козацької держави, які стихійно

тягнулися до народовладдя і хотіли зберегти відносини зародкового періоду козацької держави. Історик Д. Яворницький так характеризував цю постать: "Палій, як і всі щирі запорожці, був поборником народовладдя на Україні, захисником особистої волі і політичної автономії, ненависником панського самовладдя й пихатості та супротивником рабства в будь-якій формі й у всіх станах" [13, 140]. А Іван Мазепа, автор інституту спадкової еліти "знатних товаришів" – бунчукового, значкового та військового, по суті, навертав до звичної моделі, де "право голосу належить лише "політичному народові" (знаті), він діяв як гетьман верхів" [14, 405–407]. Така модель у Європі вже ставала анахронізмом. Т. Шевченкові не могла імпонувати ні гетьманова (хай і вимушена) допомога молодому цареві у формуванні імперії, ні його соціальна політика. Адже сучасна російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева аргументовано доводить, що "Іван Мазепа внес видаючийся вклад в создание Российской империи" [11, 8]. Психологічно ближчим для Т. Шевченка був Палій, хоч він і не міг схвалювати всі його дії, зокрема й схильності, як мовилося в "Історії Русів", "воевать за всех, кто бы его не позвал, как бы на толоку" [5, 188]. Не випадково у закреслених строфах поеми "Чернець" є рядки про те, що кияни й ченці "Семена Палія... мов гетьмана ховали" [12, 116]. І саме через більшу світоглядно-психологічну сумісність зі своїм героєм йому було легше "вкладати" і монастирські самокартання у вуста Палія. А на створення свого літературного Мазепа поет так і не спромігся.

Але, разом з тим, Т. Шевченко, як і сучасна історіографія, віддавав належне політичному хисту гетьмана Мазепа, його холодному розуму і дипломатичним здібностям. Йому імпонувало, що він безкровно на деякий час об'єднав Україну. "І сивий гетьман, мов сова, ченцеві зазирає в вічі", – читаємо в поемі "Чернець". Для нагадування про аморальний за своєю суттю чин арешту ("здавання") полковника у вічі не заглядають, а ховають свої очі. Для прохання вибачення – теж. Цей совиний погляд сивої людини – нагадування Палієві про політичну мудрість у думках і діях, про потребу долання амбіцій та ілюзій, особливо стосовно царів. На поборювання віри в доброго царя спрямоване й вдале іронічне називання в поемі "Іржавець" царя Петра I "свatom", бо це слово одночасно з тим нагадує і про наростаючі прохально-пропонувальні відносини українців та їхніх гетьманів із представниками династії

Романових. Лише Мазепа наважився їх розірвати. Мабуть, тому, за свідченнями Г. Андрузького, даними під час слідства у справі Кирило-Мефодіївського братства, Т. Шевченко під час дискусій, "порицяя Хмельницького ... превозносил Мазепу" [6, 504]. Це також проблема розуміння громадою, що схильна трансформуватися в натовп (за Т. Шевченком – в "капусту головату"), своїх провідників. Вона відбилася і в Шевченковому малярстві. Автор цих рядків бачив на виставці "Тарас Шевченко. Втрачені та повернені раритети", яка проходила в Музеї літератури України 2010 року, текст опису Г. Честахівським рисунків Т. Шевченка, які виявили в майстерні після кончини поета. Зміст одного з них, на якому зображено момент утечі мазепинців після Полтавської битви, Г. Честахівський описує так: гетьман Мазепа і Войнаровський розташувалися вночі варити кашу, а козацтво "заполонило" двох козаків, прихильників московщини. Полонені дорікають Мазепі, що "звів таке горе на весь люд козачий". А Войнаровський, мов ошпарений, схопився і почав казати: "Самі підставляєте москалеві ноги, щоб надівав вам важкі пута, залізні кайдани".

Тому цілком штучною є постановка питання: на боці Палія (як "веліла" фольклорна традиція) чи Мазепа був Т. Шевченко? Поет був на боці України і здорового глузду, який уникає кривавих шляхів виходу зі складної ситуації. Тому непереконливими є твердження Є. Нахліка про те, що у творчості Т. Шевченка "суб"єктивні емоції і жадання притлумлюють спроби розумового, концептуального осягнення історії", і це, мовляв, проявляється, зокрема, і в поетичній оцінці Мазепа, Палія та інших історичних осіб [8, 188–189].

Чому Палія з Мазепою мали "єднати" саме, виокремлені в поемі, запорожці? Запорозька Січ, цей своєрідний лицарський орден, з утворенням козацької держави Війська Запорозького зберігала своє автономне правління, але мала на неї суттєвий вплив і певні претензії та правові підстави для участі в її функціонуванні. Адже гетьманування самого засновника козацької держави Богдана Хмельницького започаткувалося із запорозького кола на Микитиному Розі. Запорозьці майже завжди були присутніми на козацьких радах при виборах гетьманів, висуваючи й своїх ставлеників. Саме "січовому товариству" в особі кошового Івана Сірка склав спочатку свої інсигнії правобережний гетьман Петро Дорошенко. Переважно запорожці обирали 16 квітня 1710 року на

еміграції гетьманом Пилипа Орлика з ухваленням першої писаної "Конституції прав і свобод Війська Запорозького", суттєво легітимізувавши українське державотворення. Зрештою, як зазначають науковці, саме "Запорозька Січ фаворизувала "козацькому батькові" Палію, а не "ясновельможному" лівобережному гетьману Мазепі, заявляючи: "Як буде Палій гетьманом, то зможе управитися з усією начальною старшиною" [14, 427]. Вважаємо, що для Т. Шевченка основним був такий аспект: запорожці, які свого часу підтримали гетьмана-кар'єриста Івана Брюховецького (підписувався "верный холоп и нижайшая подножка пресветлого престола" – майже як і в "Посланії") і висували своїх претендентів супроти Петра Дорошенка ("запорозького брата", "славного гетьмана" – в поезії "Заступила чорна хмара..."), тепер у вирішальний момент, як констатують українські історики, відкинули свою антипатію до Мазепи і підтримали його визвольну акцію. Нарешті перед зовнішньою небезпекою, загрозою втрати себе, здоровий глузд взяв гору: "нарадила мати" (Україна) – і до неї прислухалися. Але все-таки не вистачило однієї єднальної ланки – популярного в народі Семена Палія. І "пшениченьку пожали б" не обов'язково в сенсі перемоги в Полтавській битві. Адже єдність станів перед зовнішніми випробуваннями – це в першу чергу морально-психологічна перемога над супротивником, делегітимізація його дій, внутрішня незгода для якого завжди буде козирною картою. Історичні дослідження становища України після Полтавської катастрофи засвідчують цю аксіому.

Таким чином, аналізований історіософський вислів Шевченкової поеми "Іржавець" показує, що в ньому автор, не порушуючи історичної достовірності, постаті конкретних історичних діячів – гетьмана Івана Мазепи, полковника Семена Палія і кошового Костя Гордієнка – підносить до рівня символів, аби донести актуальну для українців ідею долання власних почуттів і амбіцій, які часто переповнюють українську натуру, заради єдності суспільства перед зовнішньою небезпекою. У поемі ця історіософська теза обрамлена образом Іржавецької чудотворної ікони Богоматері, що плаче "за Україну", тобто освячується найвищою християнською чеснотою – всетворящою любов'ю. А весь твір є ніби авторською молитвою перед тією іконою за загублені можновладцями українські душі.

1. *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К., 2004.
2. *Гуржій О. Чухліб Т.* Гетьманська Україна // <http://exlibris.org.ua/hetman/g.5-p.2.html>
3. Див.: *Дзюба І.* Довіку насущний // Світи Тараса Шевченка. Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета. – Нью-Йорк, 1991.
4. Цит. за: *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України. – Л., 1991.
5. *Исторія Русовъ или Малой Россіи.* Сочиненіє Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. Репринтне відтворення видання 1846 року. – К., 1991.
6. *Кирило- Мefодіївське товариство:* У трьох томах. – Т. 2. – К., 1990.
7. Див.: *Костомаров Н. І.* Мазепа. – М., 1992.
8. *Нахлік Є.* Доля – Los – Судьба: Шевченко і польські та російські романтики. – Л., 2003.
9. Цит. за: *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. Кн. VII. – Т. 13–14. – М., 1962.
10. *Станіславський В.* Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько- польські стосунки на Правобережній Україні за даними неопублікованих джерел // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 8. – К., 2008.
11. Цит. за: *Чухліб Т.* Мазепа продовжує завойовувати Росію // День. – 1–2 квітня 2011 року (№ 57–58).
12. Див.: *Шевченко Т.* Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. – К., 1966.
13. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків. У трьох томах. – Т. 3. – Л., 1992.
14. Див.: *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. друге, перероблене та розширене. – К., 2005.